

8. Юлдашев А.А. К характеристике сложных слов в тюркских языках. – Вопросы языкознания. М., 1969. №5.
9. Языки народов СССР. Тюркские языки. Т.2. М., Наука. –1966. – с. 16-17.

Курабцева І.К.

НАУКОВО-КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ “БУКВАРЯ ЮЖНОРУССКОГО” Т.ШЕВЧЕНКА І “ГРАМАТКИ” П.КУЛІША

Анотація

У статті вперше аналізується українська термінологія, яка вживалася в “Букварі южнорусском” Т.Г.Шевченка (1861р.) і “Грамотці” П.Куліша (1857 р.).

Ключові слова: *українська літературна мова, наукові терміни і номенклатури, фонетико-морфологічні зміни, метамова.*

In this article the Ukrainian terms are analyzed for the first time. These terms were used in the Sauts-russian ABC book by T.G.Shevchenko and in the Grammar-book by P.Kulich.

Key words: *the Ukrainian literary language, the scientific terms and nomenclature phonetics, morphologic changes and meta language.*

Метою запропонованого дослідження є висвітлення ролі науково-практичної діяльності Т.Г.Шевченка і П.Куліша у формуванні наукової термінології нової української літературної мови.

Т.Г.Шевченко і П. Куліш належать до когорти славетних українських письменників-подвижників ХІХ століття. Їхні геніальні творіння породжені великою та невичерпною любов'ю до свого народу, повагою до історичного минулого рідної України. Вони боролися за національне відродження, вірили в силу слова. Т.Шевченко і П.Куліш вважали мову головним виразником і формою національної культури, а тому дбали про освіту рідною мовою, про поширення грамотності серед народу.

У 1857 році П. Куліш написав і видав у Санкт-Петербурзі “Грамотку” української мови, а трохи пізніше, у 1860 році, теж у Санкт-Петербурзі побачив світ “Букварь южнорусский” Т.Г.Шевченка. Ці праці мали неабияке значення для розвитку навчальної літератури українською мовою, для формування і розвитку української наукової термінології.

“Букварь южнорусский” було видано фонетичним правописом. Обсяг книжки – 24 сторінки. Формат – 13x15 см. Побудовано буквар за традиційним зразком, характерним для букварів і грамоток того часу. На третій сторінці, як зазначено, подається *велика азбука* та *мала азбука*. Це два зразки друкованих літер кириличного алфавіту (великі та малі літери). *Азбука* складається з 36 графічних знаків. На четвертій сторінці азбуку подано із врахуванням частотності вживання літер. Літери тут значно більші за розміром. З п'ятої по одинадцяті сторінку надруковано тексти для читання. Сюди входять чотиристрофні *стихи* біблійної тематики, *псаломь* (СХХХП із “Псалмів Давидових”), *молитви*. *Стихи* (іх шість) містяться в окремому розділі “*Склади*”. Всі слова в *стихах* поділено на фонетичні склади. У деяких словах, які, на думку Т.Г.Шевченка, складні для читання і розуміння, проставлено наголос. Вони є тренувальними вправами перед читанням прозових друкованих текстів.

На 12 сторінці автор вміщує *рукописну азбуку велику* та *рукописну азбуку малу*. Тут також є кілька речень, переданих писаними літерами. Подано в “Букварі южнорусском” і розділ, що має назву “*Личба*”, де надруковано цифри від 1 до 10 і таблицю множення.

Далі йдуть тексти для читання. Це дві думи – “Дума про пярятинського поповича Олексія” та “Дума про Марусю попивну Богуславку”. На останніх двох сторінках надруковано *народни пословици*. Цікаво, що запропоновані Т.Г.Шевченком приказки та прислів'я передають психологію і світогляд українського народу. Наприклад:

Брехнею увесь свить пройдеши – та назадь не вернешися [6, с.23]. *Багато панівь – а на греблю й нікому* [6, с.23]. *Зь брехни не мруть – та віры більшиє не ймуть* [6, с.24]. *Казавь пань: Кожухь дамь – Тай слово ёго тепле* [6, с.24]. *Ледачому животові – й пироги вадять* [6, с.24].

З поданого опису видно, що Тарас Шевченко для назв розділів, назв видів літературних творів використовував ті терміни, які існували в мовній практиці того періоду. Вони були давно засвоєні загальнонародною мовою і не потребували тлумачення: *стихь, псаломь, молитви, дума, пословици та ін.*

У “Букварі южнорусскому” Т. Г.Шевченка зафіксовано як терміни, так і номенклатурні назви, які мають різну частотність вживання. Це такі: *букварь, азбука, велика азбука, мала азбука, рукописна азбука велика, рукописна азбука мала, складь, псаломь, молитви, личба, народни пословици, дума, стихь*. Майже всі вони, крім термінів *стихь* (вірш) та *пословици* (прислів'я), вживаються в сучасній філологічній термінології з тим же фонетико-морфологічним оформленням. Слово *рукописний* (із значенням *той, що відповідає зразком каліграфічного письма*) на сьогодні відповідають слова *писемний, рукописний, прописний*. Терміни *азбука, стихь, псаломь, молитви, складь* існували ще в давньоруській мові.

У “Букварі южнорусскому”, як книзі для початкового читання, не подано спеціальних роз'яснень чи порад методичного характеру. Ми можемо судити про методичні погляди Т.Г.Шевченка лише на основі самого букваря.

“Грамотка” Пантелеймона Куліша є одним із перших підручників нової української мови. Обсяг цієї книги – 149 сторінок. Формат – 12x18 см. У “Грамотці”, як і в “Записках о Южной Руси”, П.Куліш впроваджував новий фонетичний правопис (згодом його назвали *кулішівкою*), який мав важливе значення у встановленні сучасної української орфографії. Цією вдосконаленою, відшліфованою не одним поколінням мовознавців правописною системою, ми користуємося і нині. Оскільки “Грамотка”, як зазначав сам автор, призначалася не тільки для дітей, а й для всіх тих, хто не мав початкової шкільної освіти, він подав різні методичні поради. Вони написані просто і докладно, з використанням народно-розмовної лексики.

Скільки ність у насъ по Вкраїні граматокъ і букварієвъ, то всі вони не годяцца намъ для первої науки письменства, , бо печатані не нашою мовою, а черезъ те всяка дитина довго нудитця надъ книжкою, поки навчитця иноязычній слова розбірати... Треба учить дітей письменства такъ, щобъ дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до сѣго найперша помічъ – щобъ граматка зложена була рідною Українською мовою. Навчившись читать по-своєму, усяке розуміє и Церковну, и Московську печать, тогді и нехай беретця за які хотя книги. Отсе жъ напечатана така Граматка. Учачись читать, не буде тутъ спотикатись дитина на слова иноязычній; а витвердивши її добре здобуде на ввесь вікъ собі користи [1, с.1-3].

Так розпочав П.Куліш передмову до “Граматки”. Підручник складається двох основних частин. Перша частина – власне граматика, а друга – початки арифметики. Як і в букварі Т.Шевченка, спочатку пропонується вивчити азбуку, що теж складається з 36 графічних знаків. Також подаються різні набори літер – друковані великі літери (*прописна азбука*), маленькі друковані літери (*стрічна азбука*), маленькі писемні літери (*крива азбука*).

На сьомій сторінці є “Правила для учителя”. Тут автор аналізує деякі українські звуки, що відрізняються від російських:

1) У нашій мові буква Г иногді вимовляється твердо, отъ якъ у слові ганокъ, або гузь; то въ такихъ случаяхъ треба писати Латинську букву велику G, або малу g, именно –ганокъ, гузь, Ганжа Андуберъ.

2) Буква ы въ нашій мові лишня, бо въ насъ не говорять такъ твердо, якъ Московські люде, ты, вы, мы, або столы, бабы, а м'якше; тимъ и доволі зъ насъ букви И для всякого такого слова, якъ криниця, каплиця, и доволі букви I для всякого такого слова, якъ жінка, сіно. Буква Ъ поставлена въ азбуці тільки на те, що вона єсть у Церковнихъ книгахъ, а затимъ и въ старосвітському письмі.

3) Буква Е вимовляється въ насъ твердо въ словахъ небо, тебе, а въ словахъ корінне, щасте м'якше; то слова сії и пишуться для сѣго оттакъ: корінне, щасте.

4) Букви Н у насъ у мові не чутно, а на місто її вимовляється І. Тутъ вона въ азбуці оставлена ради Церковного языка [1, с.7].

Уже з першого пункту правил ми можемо зробити висновки, що Пантелеймон Куліш не завжди розрізняв поняття “буква” і “звук”.

З восьмої по п'ятнадцяту сторінку подаються вправи для читання за складами. Це чотиристрофні вірші із “Псалімів Давидових” Т.Г.Шевченка, а також тексти-уривки на історичну тему. Над кожним словом поставлено наголос.

З п'ятнадцятої сторінки автор пропонує читання по верхамъ (споглядальне читання). Всі тренувальні вправи розподілено за уроками. Усього їх десять. Тут же до дидактичного матеріалу подається “наука” – методичні вказівки, наприклад: *Ученикъ нехай читає тільки буйну печать, поки стане зовсім письменний. Тоді и дрібну печать прочитає* [1, с.15]. Але слід зазначити, що автор вживає слово наука ще у таких значеннях, як : система знань про щось (наприклад, наука арифметика, наука християнської віри); пояснення до історичних та біблійних текстів (наприклад, наука про те, де ...розлягається Україна...).

Далі П.Куліш подає “Коротеньку священну історію” (с.63 – 79), в якій ...оповідає, що намъ передали Пророки и Апостоли про Божий миръ, почавши одъ першого чоловіка Адама [1,с.63]. Є в “Граматці” і “Коротка наука християнської віри”. Вона має структуру питання (*вопросъ*) – відповідь (*ответъ*). Зрозуміло, що, подаючи тлумачення до текстів на біблійну тему, П.Куліш вживає терміни та номенклатури, притаманні конфесійному стилю (*Богъ, Господь, Святий законъ, Священне писаніє, Символь віри, заповідь, Апостольські книги, Пророчі книги*).

На особливу увагу заслуговують *пословиці* (прислів'я). Цікаво і просто тлумачить їх П.Куліш, подаючи таке визначення:

Се намъ предківський завітъ, якъ треба світ розуміти, якъ між людьми обертатись... Тимъ-то, хто хоче піддержати свою річъ, щобъ більше дано їй віри, що вона не дурниця, той обирається на пословицю, яко на отцевське и предківське добре випробоване слово [1, с.94].

Саме прислів'ями - символом людської мудрості закінчується перший розділ “Граматки”.

У підручниках та посібниках тоталітарного періоду свідомо замовчували або безпідставно критикували діяльність П.Куліша у справі розвитку української літературної мови. Так, у “Курсі історії української літературної мови” сказано, що на його мові *позначилися націоналістично-архаїчні, вульгаризаторські тенденції, що мова художніх і публіцистичних творів П.Куліша рясніє дібраними з націоналістичною тенденцією архаїстичними, раритетними і штучними елементами* [2, с.271]. Не зміг правильно оцінити вклад П.Куліша у розвиток наукового і публіцистичного стилю української мови і автор “Історії української літературної мови” П.П.Плющ [4, с.330-331]. Можна сказати, що лише Іван Огієнко у своїй “Історії української літературної мови” справедливо назвав П.Куліша, як і Т.Г.Шевченка, творцем та ідеологом української літературної мови, за розвиток усіх її стилів і жанрів [3, с.148-153]. Яскравим свідченням справедливості твердження Івана Огієнка є, наприклад, здобутки П.Куліша-граматиста у формуванні метамови математики, філології, педагогіки та інших наук у його “Граматці”.

“Арифметика”, що подається в “Граматці” окремим розділом, заслуговує на високу оцінку. У цьому розділі зафіксовано 70 базових термінів. Деякі з них нині не вживаються, але їх наявність дає нам можливість стверджувати, що українська наукова термінологія формувалася не на порожньому місці.

Загальна кількість термінів та номенклатур у “Граматці” – 300. Серед них можна виділити такі групи:

1.Лінгвістичні терміни і номенклатури (*мова, українська мова, рідна мова, языкъ, церковний языкъ, закони языка, слово, словеса, слова иноязычній, письменство, наука письменства, азбука, маленька азбука, прописна азбука, стрічна азбука, крива азбука, буква, буква велика, старосвітське письмо, річъ, Церковну печать, Московську печать, буйна печать, дрібна печать, склади, переложений псаломъ*).

2.Літературознавчі терміни і номенклатури (*оповідь, оповіданне, писаніє, притчи, псаломъ, , псалтирь, молитви, дума, старосвітська дума, пісня, хвалебна пісня, покайную пісню, піснорозповідь, наставити*

тельні піснословия, славословия, вірши, пословиці, споминки, книга, книжка, книжечка, книжники).

3. Конфесійні терміни і номенклатури (*Священна історія, Біблія, Євангеліє, Святе Письмо, Священним Писанієм, Святий закон, Пророчі і Апостольські книги, віра, Християнська віра, Православна Християнська віра, християнство, християнин, псалтир, Символь Віри православної, Бог, Господь, Ісус Христос, Мессія, Господь Егова, Создатель, Спаситель, богочоловік, Бог Отець, Бог Синь, Бог Дух Святий, Святі Троиці, церкві, храм, храмину, ка Голичеськая церкві, Божя Церкві Соборная и Апостольская, молитва Господня, заповідь, заповіді Божі, Божественний псалом, церковні книги, таїнства, первосвященниками, священноначаліє, Апостольська наука, Новий Завіт, Ветхого Завіту, пророк, апостол, священниками, патріархів, архиєреям, фарисеям, ангела, пасху, богоматерью, Діви Марії, вселенських соборах, обітниця, праведника, грішника, пастирей, священнослужителі, Крещеніє, Миропомазаніє, Причащеніє, Покаяніє, Священство, Елеосвященіє, Маслосвященіє, наука віри православної, православна наука*).

4. Педагогічні терміни і номенклатури (*урок, учитель, ученик, наука у різних значеннях - “процес навчання”, “методична вказівка”, “система знань”, наука читання, коротка наука, першої науки письменства, вищу науку, першого читання, читанніє, читанніє по верхам, вопрос, одвіт, повірка, правила, справа, задача*).

5. Суспільно-політичні терміни і номенклатури (*писарі, косарь, пахарів, законники, беззаконніє, уговор, клейноди, християнин, церква, народу, пани, дуки, наймит, селян, орендарям, правителем, державці, царів, царедворцем, королі, князь, закон, суд, судей, властей громадських, корми, брак, семья, Ассирян, Вавилонян, Персиян, Греків, Римляне, египтяне, ізраїльтяне, самаряне, євреям, іудеї, Англичане, Испанці, ляхи, татарин, турок, німець, Австрійських Русняків, Южно-Руський Українець*).

6. Математичні терміни і номенклатури (*наука арифметика, арифметика, лицьба, цот, цифра, одиниці, десятки, сотні, мільйони, число, справа - у значенні “дія”, складанніє, одліч, поділ, розділ, складаєми, сума, зменшаєми, одлічуєми, останок, помноженніє, множиме, множитель, добуток, таблицка помноження, ділиме, частина, част, ділитель, рядь складаємих чисел, одкинутий рядь, остаточок, названі числа, прості числа, крестик X, крестик +, значок -, перевертанніє, справа перевертанніє, звання, старше звання, дрібні звання, великі звання, менше звання, одиниця вищого звання*).

7. Фізичні терміни і номенклатури (*звання у значенні “розмірність”, роздіб, верста, рублі, копійки, сажень, аришин, вершки, четверик, мірки, гарні, фунти, лот, золотники, копи*).

8. Астрономічні терміни і номенклатури (*час, минут, год, місяці, дні, високосний год*).

9. Історичні терміни і номенклатури (*історія, гетьман, отаманами, богів язичеських, язичників, ордою, осади, осадчий, Хмельниччина, Чигиринці, Запорозцям, Низовцям, козацьких старшин, ідоли, ідолський жертви, істукани, божество, иго, іудейське иго, плем*).

10. Військові терміни і номенклатури (*оружіє, гармати, самопаль, меч, полки, булаву, бунчук, війско, корогви, воїн, воєводи, окопах*).

11. Музичні терміни і номенклатури (*гуслі, тимпан, пісня, кобзарів, псалтир із значенням “музичний інструмент”*).

Слід зазначити, що переважна більшість із наведених вище термінів і номенклатур функціонує в сучасній українській літературній мові (наприклад, *мова, склади, азбука, дума, вірш, закон, суд, добуток, наука, прості числа, множиме, урок та ін.*). Проте деякі з них зазнали фонетико-морфологічних змін (наприклад, *таблицка помноження* - таблиця множення, *поділ* - ділення, *ділитель* - дільник та ін.). Окремі не вживаються (наприклад, *справа* - у значенні *математична дія, язик* - у значенні *мова* та ін.).

Розвиток науки математики абстрагувало числа від розмірності, тому немає на сьогодні еквівалентів до такого терміна і номенклатур, як: *звання* (у значенні *розмірність*), *великі звання, старше звання*. Не користуємося ми зараз і давньою неметричною системою виміру, в наслідок чого не вживаємо терміни *сажень, верста, аришин, четверик, гарнець, лот, золотник, пуд, вершок*.

Оцінюючи внесок Т.Шевченка і П.Куліша в розвиток української мови, слід відзначити, що і “Букварь южнорусский”, і “Грамматка” мають велике науково-культурне значення. Названі книги сприяли популяризації української мови. Це був значний крок у розвитку навчально-методичної літератури. Обидві праці є підтвердженням того, що нова українська літературна мова не втрачала свого зв'язку з надбаннями старої української літературної мови в усіх стилях і жанрах, що українська термінологічна лексика формувалася протягом багатьох століть і має свою давню традицію.

Джерела та література

1. Куліш П. Грамматка. – С.Петербург, 1857. – 149с.
2. Курс історії української літературної мови / За ред. І.К.Білодіда. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1958.
3. Огієнко Іван. Історія української літературної мови. – К., 1995.
4. Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К.: Вища школа, 1971. – 420 с.
5. Регушевський Є.С., Курабцева І.К., Масликова О.С. Місце журналу “Основа” в історії формування української літературознавчої термінології // Филологические студии. – 2001. – №3. – С.130 – 133.
6. Шевченко Т.Г. Букварь южнорусский. – С.Петербург, 1861. – 24 с.